

worth to congratulate. He benefits from numerous primary and secondary sources and draws a general framework of the discussions. He approaches the issue from many different dimensions and gives the general framework to understand the *Kadızedeli-Sivasi* struggle in the Ottoman Empire during the seventeenth century.

Mostafa Minawi. *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz.* Stanford: Stanford University Press, 2016. 219 sayfa.

Hatice Uğur
Leipzig Üniversitesi
haticeugur@gmail.com

Ortadoğu ya da Yakın Doğu coğrafyaları üzerine yoğunlaşan Osmanlı tarihçilerinin yolu bir şekilde Osmanlı Afrikası'na çıkabiliyor. Özellikle imparatorluk tarihini küresel perspektiften ele almaya çalışan ve bu nedenle karmaşık ilişkiler ve sınır ötesi bağlantı ağları üzerinden iz süren tarihçiler kendilerini çoklukla araştırma konularının başladığı coğrafyadan başka bir yerde bulabiliyorlar. İmparatorluk içindeki yerel bir noktaya odaklanmışken, bazı açılardan araştırmanın başka bir yerel ağın sınırlarına girebilecek (translocal- transnational) bir nitelik kazanmış olması, aslında son dönemlerde tarih yazıcılığı alanında özellikle tercih edilen bir yaklaşım olarak karşımıza çıkıyor. Minawi'nin *The Ottoman Scramble for Africa* başlıklı çalışması da hem Osmanlı Arap hem de Osmanlı Afrika coğrafyalarının böyle bir perspektifle ele alınabileceğini gösteren ender çalışmalardan biri. Yazar, Şamlı Osmanlı memuru Sadık el-Müeyyed Azmzâde'nin biyografisi gibi mikro bir alanda çalışırken, kendi deyimiyle "pandoranın kutusu" açılır ve kendisini geç XIX. Yüzyıl Osmanlı tarihinin makro ölçekteki gelişmeleri ile paralel değerlendirmeler yaparken bulur. Bu çerçevede de eser bir "İmparatorluk biyografisi" olarak okunabilir.

Bir yandan Balkanlardaki Sırp ve Bulgar isyanları, Rusya ile girişilen 93 Harbi ve ağır sonuçları, öte yandan Batılı devletlerle imzalanan ve toprak

kayıplarıyla sonuçlanan bir dizi antlaşmalar gibi nedenlerden ötürüdür ki, kimi tarihçiler XIX. yüzyılı imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak nitelendirirler. Sömürgecilik yarışının hız kazandığı bu dönemi Osmanlı tarihi açısından değerlendiren kimi XIX. yüzyıl emperyalizm tarihçileri ise Osmanlı'yı bir aktör olmaktan çok imparatorluklar arası rekabetin mağduru olarak görürler. Buna göre Osmanlı Devleti Avrupalı güçlere bağımlı, Rus yayılmacılığına karşı ise eli kolu bağlıdır. Onun bir "imparatorluk" olarak ele alınmasını bile yadırgayan tarihçiler vardır. Kitabın vurguladığı en temel iddia, geç dönem XIX. yüzyıl emperyalizm tarihi çalışanların bu tutumlarının gerçeği yansıtmadığı, bu yanlış bakış açısının sonraki dönemlerde, özellikle Osmanlı Afrikası dediğimiz coğrafyada ve imparatorluğun güney eyaletlerinde vuku bulan birçok gelişmenin de yanlış okunmasına sebep olduğudur. Yazar, Osmanlı Devleti'nin kabaca 1880-1902 yılları arasında, güneydeki en uç sınırları olarak nitelendirilebilecek Trablusgarp eyaleti, Sahra Çölü, Çad Gölü havzası ve Batı Arabistan üzerinde hakimiyet sahasını genişletmek için Batılı devletler ve Senûsiler gibi yerel güçlerle geliştirdiği çok katmanlı ilişkilere dikkat çekerek, imparatorluğun bu bölgelerde bir yayılma politikası izlediği iddiasında bulunur. Osmanlı'nın genel kabul görmüş "hasta adam" imajına karşın, Hobsbawm'ın meşhur "Age of Empire" kavramsallaştırmasındaki İngiliz ve Fransız emperyalizmine Osmanlı emperyalizminin de eklenmesi gerektiğini savunur. Bunun için öne sürülen en önemli gerekçe ise, Osmanlı Devleti'nin daha sonraları Afrika Talanı'nın (Scramble for Africa) miladı olarak kabul edilen Berlin Konferansı'na katılan on dört Avrupalı devletten biri olmasıdır. Yazara göre Osmanlı Devleti 1884 yılında Berlin Konferansı'na katılarak Afrika'nın paylaşılmasında söz sahibi olmak istediğini, Yeni Emperyalizm Çağ'ında Afrika kıtasında yeni topraklar peşinde olduğunu Avrupalı devletlere göstermek istemiştir. Böylece, bir yandan Kuzey Afrika'daki topraklarında hak sahibi olduğunu konferansa katılan diğer ülkelere onaylatmış olurken, diğer yandan konferansta alınan kararlar neticesinde, bu hak iddia ettiği topraklar üzerinde yeni güç dengelerinin de kurulabileceğini baştan kabul etme riskine girmiştir. Yazar bu ikircikli durumu, (hasta değil) yaşlı bir imparatorluğun / Osmanlı Devleti'nin diplomasiyi kullanarak Avrupa devletlerine karşı yeni taktikler geliştirme becerisi olarak yorumlar.

Minawi, detaylı incelemeler yaptığı konferansın tüm maddelerinden, özellikle ikisine büyük önem atfetmektedir. Bunlardan ilki, daha sonraları *Hinterland Doktrini* (Madde 34) olarak da bilinecek olan, sömürgeci ülkelerin Afrika sahillerinde ellerinde bulundurdukları yerleşkelerin iç kısımlarına doğru genişlemesine olanak sağlayan maddedir. Diğeri ise, *Etkin İşgal* (Madde 35) olarak adlandırılan ve sömürgeci devletlerin Afrika'da bilfiil toprak işgal etmelerini sağlayan maddedir. Yazar, bu tarihten sonraki Os-

manlı arşiv kayıtlarına ve diplomatik yazışmalarına bakıldığında “Devlet-i Aliyyenin Trablusgarp Hinterlandı” şeklinde ifadelerin yer aldığına dikkat çeker ve imparatorluğun özellikle bu maddelerin vermiş olduğu hukuki dayanaklarla, etki alanını Trablusgarp’ın Akdeniz sahilinden Çad Gölü havzasına kadar genişletme niyeti taşıdığı sonucuna varır. Ayrıca Osmanlı resmi kayıtlarında 1884 Berlin Konferansı sonrası dönemde *müstemlekât* kavramı ile *Osmanlı eyaleti-vilayeti* kavramları arasında kati bir ayırım yapıldığına vurgu yapar. Minawi, Berlin Konferansı ile birlikte “uç sınırlar” üzerinden sömürgecilik yarışlarının hız kazandığı bu yeni dönemde, Osmanlı devletinin de güneydeki en uç sınırlarını genişleterek hareket kabiliyetini arttırmak istediği yorumunda bulunur. Kitabın provokatif üst başlığının “The Ottoman Scramble for Africa” (Osmanlı’nın Afrika Talanı) olmasının sebebi de budur. Bu iddialı başlıkla yazarın amacı, gerçekte vuku bulunmuş bir “Osmanlı emperyalizmine” atıf yapmaktan ziyade, Berlin Konferansı sırasında ve sonrasında Osmanlı Devleti’nin Afrika’da “kendi hukukunu” korumak ve hatta “hinterlandı” olarak tanımladığı Sahra’da hakimiyetini genişletmek adına gösterdiği mücadeleye dikkat çekmek şeklinde özetlenebilir.

Kitap altı bölümden oluşmaktadır. Osmanlı arşivlerinin yanı sıra, ilgili ülke arşivlerinden derlenen zengin birinci el kaynaklar ve ikinci el saha okumalarıyla kapsamlı bir bibliyografyaya sahip kitabın ilk dört bölümü, Osmanlı Afrikası olarak adlandırdığımız coğrafyanın bir cüzü olan Trablusgarp Eyaleti üzerinedir. Yazarın beşinci bölümden itibaren kitabın odak noktasını bir anda Sahra’dan Hicaz’a çevirmesi yadırganabilir olsa da, Şamlı Osmanlı memuru Sadık el-Müeyyed Azmzâde’nin hayat hikayesindeki paralellik bu durumu anlamlı kılar. Zira yazar kitabın daha ilk satırlarında bu kitabın aslında Sadık el-Müeyyed Azmzâde’nin hayatı ve eserlerine duyulan merakın bir ürünü olduğunu ifade eder. Sadık el-Müeyyed 1885 ve 1895 yıllarında olmak üzere, iki kez II. Abdülhamit’in elçisi olarak Senûsî şeyhi Mehdî es-Senûsîyi ziyaret etmek üzere Bingazi’ye gitmiş ve son seyahatinden birkaç yıl sonra da Hicaz telgraf hatları projesinde görev almıştır.

Kitabın bölüm içeriklerinden bahsedecek olursak, yazar ilk bölümde Osmanlı’nın Afrika kıtasındaki en son çekildiği topraklardan, yani Trablusgarp eyaletinin tarihçesinden bahseder. Sahra çölünün de içine alan bu coğrafya, güney-kuzey doğrultusundaki ticaret yolları üzerinde birbirinden oldukça farklı kültürlerin, siyasi ve dinî oluşumların temas halinde bulunduğu hareketli alanlardı. Arap coğrafyacılar tarafından *Bilâdi’s-Sudan* (Siyahların ülkesi) olarak adlandırılan bu bölgede önemli Müslüman sultanlıklar varlık sürmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmeye başlayan Senusîlik gibi yerel tarikatlar ise, ortaya çıkarmış oldukları yeni ilişki

ağları ve hiyerarşik yapılanmaları nedeniyle, Osmanlı tarafından yakından takip edilmekteydi. Yazar ikinci bölümü, Osmanlı sultanının temsilcisi olarak Senûsiye tarikatı şeyhiyle görüşmek üzere Sahra'ya gönderilen Sadık el-Müeyyed Azmzâde'nin seyahatine ayırır. İmparatorluğun en güney eyaletindeki bu güçlü otonom yapıyla Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için bölgeye giden paşa, özellikle Sahra halkı tarafından görmüş olduğu hüsnükabule değinerek İstanbul ve Senûsiye tarikatı arasındaki güçlü ilişkinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Trablusgarp Eyaleti'nin hinterlandını (Berlin Konferansı, Madde 34) daha da güneye genişletmesine fırsat verdiğini söyler. Akdeniz kıyılarından başlayarak, güneyde Libya Çölü ve Sahra'ya, Tibesti dağlarını aşarak ise Çad Nehri Havzası ve merkezî Sudan Krallıkları bölgelerine genişlemeyi planlayan –yaklaşık 2300 km'lik bir alan– Osmanlı Devleti, Senûsiler ile geliştirdiği işbirliği sayesinde buradaki bağımsız kabileler üzerinde etki sahibi olur. Yazar, Senûsilîğin tüm idari kurumlarının Osmanlı idari yapısının bir parçası olarak benimsendiği bu dönemde, Osmanlı imparatorluğunun bu ilişkiyi sabit kılmak için iki strateji geliştirdiğini öne sürer. İlki, Senûsiye tarikatı liderliği ile her daim birebir ilişki içinde olmak; ikincisi ise, bu bölgelere etkin telgraf hatları döşeyerek Trablusgarp/Libya çöllerindeki uç sınırlarını merkezle sürekli irtibatta tutmak. Minawi, Osmanlı imparatorluğu'nun bu iki stratejisinin tamamen, Berlin Konferansı sonuç maddelerine uygun bir politika üretmesinin sonucu olduğunu dile getirir. Emperyal bir çerçeveden bakıldığında, Senûsiye tarikatı liderleri Osmanlı Devleti için bölgeyi kontrol etmenin bir aracı iken, yerel halk da kendilerinden olan bir grubun idaresiyle özerk bir idare sürmektedirler.

Kitabın üçüncü bölümünde yazar, sömürgecilik ateşinin kıtada gittikçe yayıldığı bir dönemde aktörlerin sadece sömürgeci Avrupalılar olmadığını da göstermek istemektedir ki, Sahra'nın doğusunda Senûsiye Tarikatı'nın üstlenmiş olduğu rol buna işaret etmektedir. Osmanlı idaresi altındaki bu bölgede İngiliz, Fransız ve İtalyanların yanı sıra Senûsiye hareketinin de varlık göstermesi karşısında Osmanlı devleti iki yol benimsemiştir. Bunlardan ilki, gizli bir Osmanlı-Senûsiye askeri cephesi oluşturulması ve Osmanlı silah ve mühimmatlarının buraya gönderilmesidir. İkinci olarak da, Avrupalı devletlere karşı girişilen diplomatik mücadeledir. Ancak, özellikle 1890 yılında İngiltere ile Fransa arasında imzalanan ve karşılıklı olarak Afrika'daki nüfuz alanlarının netleştirildiği antlaşma, Osmanlı Devleti'nin Çad Gölü havzasındaki nüfuz alanlarını adeta hiçe saymaktadır. Osmanlı Devleti bu durumu diplomatik kanallar aracılığıyla protesto etmiş ve resmî yazışmalarda "Eyalet" kelimesi yerine "müstemlekât" kelimesini tercih etmiştir. Yazar bu duruma dikkat çekerek, Osmanlı Devleti'nin Berlin Konferansındaki uluslararası hukuk kurallarına riayet ettiğini, ancak bu duru-

mun sonucu pek değiştirmediyi belirtmektedir. Ayrıca, Batı basınında Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki Müslümanlarla ilişkilerine dair çıkan birçok asılsız habere dikkat çeken yazar, bu haberlerle oluşturulan kamuoyu neticesinde Kongo havzasının Belçika'ya, Batı Sahra'nın Fransa'ya ve Trablusgarp Eyaletinin İtalyanlara ait olduğu, sömürgeci devletler tarafından çeşitli anlaşmalarla onaylanmıştır. Yazar, Osmanlı İmparatorluğu Afrika kıtasındaki eyaletlerini ve onların hinterlandındaki topraklarını korumak üzere ne kadar diplomatik girişimde bulunsa da, Avrupalı devletlerin Berlin Konferansı'ndaki 34. Madde'nin getirdiği belirsizlikleri kendi lehlerinde kullandıklarına vurgu yapar. Tüm bu sürece odaklanan üçüncü bölüm, Osmanlı Devleti'nin uluslararası anlaşmaların dışına itildiği süreci örneklerle detaylandırır.

Kitabın dördüncü bölümünde yazar, Sadık el-Müeyyed Azmzâde'nin 1895 yılında bölgeye yaptığı seyahate odaklanmaktadır. Paşa'nın bu ikinci ve sonuncu ziyareti Sahra'nın daha da güneyine, Kufra'ya, Senûsî liderinin buradaki ikametgâhına doğrudur. Avrupalılarla girilen onca sonuçsuz diplomatik görüşmenin ardından Osmanlı Devleti, Afrika kıtasındaki son topraklarını korumak için daha operasyonel davranma yönünde stratejik bir karar almıştır. Buna göre Osmanlı Devleti, buradaki yerel güçlerle işbirliği yapacak, onlara silah temin edecek ve bölgedeki Fransız ve İtalyan birliklerine karşı Senûsîlerin girişmiş olduğu mücadeleyi açıktan destekleyecektir. Bu durum bölgedeki birçok Avrupalı konsolosun raporlarına da yansımıştır. Osmanlı devleti, tarikatın tüm zaviyelerine Avrupa emperyalizmine karşı vatan topraklarını savunmaları için çağrıda bulunmuştur. Bu çağrıyı tebliğ etme amacıyla bölgeye gönderilen Sadık el-Müeyyed Azmzâde'nin aktardıklarından da anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti 1895 yılından başlayarak Sahra'da toprak genişletme siyasetinden, sahip olduğu toprakları koruma siyasetine geçmiştir. Yazarın iddiasına göre, Osmanlı Devleti Orta Afrika'daki yayılmacı politikasını terk etmek ve Kızıldeniz'in her iki yakasındaki topraklarını sömürgecilerden nasıl koruyacağıyla ilgili acil olarak yeni politikalar geliştirmek zorunda kalmıştır.

Yazarın beşinci bölümden itibaren odaklandığı Şam-Medine arası telgraf hattı projesi de, Osmanlı Devleti gibi kıtalararası topraklara sahip bir imparatorluğun yeni durum karşısındaki politikası olarak görülmelidir. Yazar buradaki temel hedefin imparatorluğun en güney uçlarını İstanbul'a bağlama girişimi olduğunu iddia etmektedir. Afrika kıtasındaki topraklarında Avrupalıların ikiye bölünmüşlüğü ile baş etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, Arap eyaletlerindeki toprakları için önemli bir inisiyatif kullanarak, bu projeyi hayata geçirmek için Sadık el-Müeyyed Azmzâde'yi bölgeye göndermiştir. İngiliz ve Fransızların ortak telgraf hattı teklifleri güvenlik gerekçesiyle devlet tarafından kabul görmeyerek, yerli bir yapım olma-

sı kararlaştırılmıştır. Yazar altıncı bölümde telgraf hattının genişletilmesi meselesini detaylıca anlatmıştır. Özellikle 1885-1900 yılları arasında yerel Bedevi kabileler ile geliştirilen işbirliği sayesinde Hicaz telgraf hattının uzunluğu 1900'lerin başında yıllarda 200 km'ye ulaşmıştır. İmparatorluğun uç bölgelerinde –yerel ile küreselin iç içe geçmiş olduğu hassas bölgeler– politika geliştirebilmenin zorlukları ve özellikle Hicaz tren yolu projesi nedeniyle, telgraf hatlarının genişletilmesi daha sonra askıya alınmıştır. Her ne kadar hat Mekke'ye kadar uzatılmamış olsa da, telgraf hattı projesi Osmanlı devletinin XX. yüzyılın başlarında imparatorluğun en güney uçlarını merkeze bağlama girişimi olarak görülebilir.

Yazar, imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak adlandırılan XIX. yüzyıl sonu ve imparatorluktan ulus devlete geçişinin yaşandığı XX. yüzyıl başlarının, klasik “hasta adam” söylemi dışında, alternatif bir bakış açısıyla çalışılması gerektiğini önermektedir. Böylece, XIX. yüzyıl emperyalizm tarihi çalışanları, 1884 Berlin Konferansı sonrası Osmanlı stratejistlerinin takip ettiği alternatif politikalar üzerinde düşünmeye davet eder. İmparatorluğun Avrupalı sömürgeci güçlere direnebilmek için Orta Afrika'da Senûsiye tarikatı ile işbirliğine girmesini, Arap Yarımadası için ise Hicaz telgraf hattı projesini geliştirmesini kendisini yeniden bir dünya devleti olarak inşa etmeye çalışan bir imparatorluğun çabası olarak görmek gerektiğini savunmaktadır. Minawi'nin kitabı, Osmanlı XIX. yüzyılı çalışmalarında çokça referans verilen “hasta adam” ya da “Osmanlı oryantalizmi” gibi yaklaşımların ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir yandan geniş sosyal-siyasi coğrafyasını ve özelliklerini muhafaza etmek, öte yandan küresel anlamda mücadele eden etkin bir güç olarak sunan alternatif bakış önerileri nedeniyle okunmaya değerdir.